

A család

(Egén és közösség, 3. fejezet [1972. december–1973. február].

A szocializmus dialektikájához.

Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1974, 101–157.)

A szociológiai kézikönyvek első számú „face to face” közössége: a család. Ha mármost Marx családfogalmát meg akarjuk érteni, kiindulásképpen... érdemes a „Kéziratok”-hoz fordulnunk. A „nyers kommunizmus” nőközösség-gondolatát bírálva így ír a fiatal Marx: „A nőhöz mint a közösségi kéj zsákmányához és szolgálójához való viszonyban az a végtelen lefokozás van kimondva, amelyben az ember önmaga számára egzisztál, mert e viszony titkának *félreérthetetlen*, határozott, *nyilvánvaló*, leleplezett kifejezése a *férfinak* a nőhöz való viszonyában van, és abban a módban, ahogy a *közvetlen*, *természetes* nembeli viszonyt felfogják. Az embernek az emberhez való közvetlen, természetes, szükségszerű viszonya a *férfinak* a nőhöz való viszonya. Ebben a *természetes* nembeli viszonyban az embernek a természethez való viszonya közvetlenül az emberhez való viszonya, mint ahogy az emberhez való viszonya közvetlenül a természethez való viszonya, saját *természetes* meghatározása. Ebben a viszonyban tehát érzékileg, egy szemlélhető tényre redukálva *jelenik meg*, mennyire lett az emberi lényeg [=a társadalmiság] az embernek természetté vagy a természet az ember emberi lényegévé [társadalmi létezőmódjává]. Ebből a viszonyból tehát meg lehet ítélni az ember egész művelődési fokát. E viszony jellegéből következik, mennyire lett a maga számára és ragadta meg magát az *ember* mint *nembeli lény*, mint ember; a férfinak a nőhöz való viszonya az embernek az emberhez való *legtermészetesebb* viszonya. Benne tehát megmutatkozik, mennyire lett az ember természetes viszonyulása emberivé, vagy mennyire lett az emberi lényeg [=a társadalmiság] neki *természetes* lényeggé [létezőmóddá], mennyire lett *emberi természete* neki *természetté*. Ebben a viszonyban az is megmutatkozik, mennyire lett az ember *szükséglete* *emberi* szükségletté, mennyire lett neki tehát a másik ember mint ember szükségletté, s ő legegényibb létezésében mennyire közösségi [Gemeinwesen] együttal.”¹

[...] A szöveg figyelmes újraolvasásával... meggyőződhetünk róla, hogy Marx a férfi–nő viszonyt mint (természetes és egyben) közvet-

lenül társadalmi viszonyt, reális létezőmódot fogta fel; „szemléltető tény”-nek egyáltalában nem a nembeli lény nemi aktusát, hanem a reális közösségformát tartotta. Harcban a nőközösségnek a kapitalizmusra jellemző alantas (gemein) gondolatával, ugyanakkor túljutva már a hegeli fogalmakon, a fiatal Marx „antropológiai” fejtegetése a történelmi materializmus – empirikus kutatásra alkalmas – családfogalmát alapozza meg. Még világosabb lesz ez „A német ideológia” megfogalmazásában: „...az emberek, akik saját életüket naponként újratermelik, kezdenek más embereket termelni, szaporodni – férfi és nő, szülők és gyermekek közötti viszony, a *család*. Ez a család, amely kezdetben az egyetlen társadalmi viszony, a későbbiekben, amikor a megszorodott szükségletek új társadalmi viszonyokat és az emberek megszorodott száma új szükségleteket terem, alárendeltté válik (kivéve Németországban), és akkor a létező empirikus adatokra támaszkodva kell tárgyalni és kifejtetni, nem pedig »a család fogalmára« támaszkodva, mint az Németországban szokásos...”²

A Stirnertől idealizált „szent családfogalom” megkapja a magáét „A német ideológiá”-ban: „Egyáltalán nem lehet »a« családról beszélni. A burzsoázia a családnak történetileg a polgári család jellegét adja, amelyben az uralom és a pénz az összekötő kapocs, és amelyhez hozzátartozik a család polgári felbomlása is – emellett maga a család folyvást továbblétezik. Szennyes létezésének megfelel a szent fogalom hivatalos szövegekben és az általános képmutatásban. Ahol a család valóban felbomlott, mint a proletariátusban, ott... a családfogalom [ti. a polgári moralitás értelmében – T. F.] egyáltalán nem létezik, viszont helytel-közzel mindenestre található – igen reális viszonyokra támaszkodó – családi vonzalom. A XVIII. században a filozófusok felbomlasztották a családfogalmat, mert a valóságos család a civilizáció legmagasabb csúcsain már bomlófélben volt. Felbomlott a család belső köteléke, az egyes részek, amelyekből a családfogalom összetevődik, pl. engedelmesség, kegyelet, házastársi hűség stb.; de a család valóságos teste, a vagyoni kapcsolat, kirekesztő viszony más családokkal szemben, kényszerű együttélés – olyan viszonyok, amelyek már a gyermekek létezése, a mai városok felépítése, a tőkeképződés stb. által adódtak – mindezek, bár sok tekintetben megmarva, megmaradtak, mert a család létezését szükségessé tette az, hogy összefüggött a polgári társadalom akaratától független termelési móddal. Legszembetűnőbben megmutatkozik ez a nélkülözhetetlenség a francia forradalomban, amely a családot egy pillanatra törvényileg úgyszólván megszüntette. A család még a XIX. században is továbblétezik, csakhogy a felbomlasztás tevékenysége, nem a fogalomnak miatta, hanem a fejlettebb ipar és konkurencia miatt, általánosabbá vált; még mindig létezik, jóllehet felbomlását francia és angol szocialisták már régen proklamálták és francia regények útján ez végül a német egyházatyákhoz is elhatolt.”³

Idézeteinkből nyilvánvaló, hogy a polgári moralitás családeszményével szemben Marx és Engels családfogalma egyszerűen a férfi és nő, valamint a szülők és gyermekek empirikus viszonyának absztrakciója, amely viszony tehát a fajfenntartás és utódgondozás biológiai funkciójából fejlődött társadalmi viszony, és amelynek általánosságban vett alakja csupán absztrakció, mert empirikus létezése csak a különös termelési társadalmi formameghatározásokban van. A mindenkori család nem más, mint a mindenkori termelési mód elemi létezőmódja, következésképpen formáját-szervezetét (Wesen) mindig a különös termelési mód határozza meg. Meg kell állapítanunk, hogy a Familiewesennek ez a fogalma már „A német ideológia” gondolatvilágában szervelesen összefügg a Stammwesen fogalmával: közösségelméleti (vagy ha tetszik, szociológiai) szempontból a család közösségtípus történelmileg első formája a Stammwesen.⁴ Igaz ugyan, hogy a szó szaktudományos értelmében vett családtörténet „A német ideológia” megírásakor még nem létezett,⁵ ám a materialista történetfelfogás és -elmélet keletkezésével olyan családelmélet alapjai jöttek létre, amelynek fő vonalait a későbbi családtörténet sem tudta módosítani, legfeljebb a pontosítás és részletezés munkáját tette lehetővé. S ezt leszögezni ma nagyon aktuális dolog, mert bármily sok részeredménnyel járt is a polgári családtörténet fejlődése a marxista történettudomány számára, ugyanakkor kétségtelen, hogy az etnográfiai és szociológiai családkutatásra mindig is a legjobb esetben elméleti gyámoltalanság jellemző, úgyhogy komoly marxisták ma már nem annyira a családtörténeti eredmények integrálását és segítségükkel a marxi történetelmélet „ellenőrzését” tartják sürgető feladatnak, hanem sokkal inkább az értelmezhetetlenségig zavarossá vált szaktudományos „eredmények” értékét igyekeznek lemérni az eredeti marxi történelemelmélet segítségével.⁶

A család közösségtípus „kezdetben az egyetlen társadalmi viszony”, tehát a termelési mód első alapformájának közösségtípusa, amelynek specifikus meghatározásai természetesen hosszú sorban vonultathatók fel a hordától a nemzetségen és törzsön át egészen a különféle ázsiai állami szervezetekig, vagy – s családtörténetileg ez a fontosabb – a két nem és a gyermekek viszonyának kezdeti formáitól egészen a monogám családig. A prekapitalizmus első alapformája kitermeli ugyan a monogám család formáját, de maga még nem erre a formára épül; a monogám család – mint az eredeti Stammwesen felbomlasztva-megőrzött formája – először a földmagántulajdon termelési módjának, az antikvitásnak és a feudalizmusnak a nélkülözhetetlen elemi létezőmódja. Végül a Geldwesen termelési módjában, mint a „Kommunista Kiáltvány” mondja: „A burzsoázia leszaggatta a családi viszonyról meghatóan szentimentális fátylát, és e viszonyt pusztá pénzviszonnyá redukálta.”⁷ A „család megszüntetésének” kommunista elve éppen ezért a monogám család polgári formájának megszüntetését jelenti, a termelési eszközök magántulajdonának megszüntetésével

egyértelműen. A kommunizmus – Engels szavaival – „A két nem viszonyát tisztán magántermészetű viszonyná fogja tenni, amely csak a résztvevő személyekre tartozik, és amelybe a társadalomnak semmi beavatkozni valója nincs. A kommunista társadalom megteheti ezt, mert a magántulajdont kiküszöböli és a gyermekeket közösségben neveli fel, s ezáltal megsemmisíti az eddigi házasság mindkét alapját, a nőnek a férfitől és a gyermeknek a szülőktől való, a magántulajdonnal kapcsolatos függését. Ebben benne van a felelet a fennkölt erkölcsű nyárspolgárok által a kommunista nőközösség ellen csapott lármára is. A nőközösség olyan viszony, amely egészen a polgári társadalom sajátja és manapság teljesen fennáll a prostitúcióban. A prostitúció azonban a magántulajdonon nyugszik, és vele együtt esik el. A kommunista szervezet tehát nemhogy bevezetné a nőközösséget, hanem ellenkezőleg, megszünteti.”⁸

A polgári család „megszüntetése” közösségelméleti szempontból azt jelenti, hogy a család véglegesen elveszíti közvetlenül termelési, közvetlenül gazdasági közösség jellegét, és természetes funkciójához „tér vissza”, vagy inkább érkezik el végre. Közvetlenül termelési közösség jellegének megszűnése a magántulajdon fejlődésével párhuzamos tendencia volt ugyan a kapitalizmus előtt is, ám e folyamat csak a nagyipar báziság juthatott odáig, hogy a család gazdasági egysége legalább a proletariátus soraiban valóban megszűnjék. „A tőke” egy híres megfogalmazásában: „Bármily rettenetesnek és undorítótnak látszik... a régi család felbomlása a tőkés rendszeren belül, mégis, a nagyipar azzal a döntő szereppel, melyet a nőknek, fiatal személyeknek és mindkét nembeli gyermekeknek a háztartás területén túl, társadalmilag szervezett termelési folyamatokban kiutal, megteremti az új gazdasági alapzatot a családnak és a két nem viszonyának egy magasabb formája számára. Természetesen éppoly bárgyú a család keresztény-germán formáját abszolútnak tartani, mint a régi római formáját, vagy a régi görögöt, vagy a keletit, amelyek egyébként egymás között történelmi fejlődési sort alkotnak. Éppígy világos, hogy a kombinált munkaszemélyzet mindkét nembeli és legkülönbözőbb korosztályú egyénekből való összetevődésének, bár természetadta módon brutális, tőkés formájában, ahol a munkás van a termelési folyamatért, nem a termelési folyamat a munkásért, a romlás és a rabszolgaság dögletes forrása, megfelelő viszonyok között, megfordítva, a humánus fejlődés forrásába kell átcsapnia.”⁹ – A ragyogó passzusból világos, hogy Marx szerint a kommunizmus a közvetlen termelés közösségeiben és a családközösségben egyaránt az „egyének mint egyének társulását” jelenti, úgy azonban, hogy a termelés közösségeinek és a családnak egymáshoz semmi közvetlen köze nincs; e két közösségtípus egyaránt az egyének „szubsztancialitásának” fejlődési formája, de közvetlenül az egyének két különböző életszükségletének kielégítését szolgálja. A kommunizmus sokoldalúan fejlett egyénisége nem szublimálódik

egyetlen közösségi típus vagy forma alá, nem oldódik fel egyetlen tevékenységben vagy funkcióban, még az olyan szükségszerű funkcióban sem, amilyen a létfenntartási javak termelése.

Engels „A család, a magántulajdon és az állam eredete” című könyvében, mint ismeretes, kísérletet tett a „korabeli családtörténeti kutatások marxista értelmezésére, természetesen megőrizve a Marx-szal együtt kidolgozott történetelmélet fő vonalait. A polgári családnak a proletariátus soraiban való felbomlásáról szólva azt mondja, hogy „a proletárházasság monogám a szó etimológiai értelmében, de korántsem az a szó történelmi értelmében.”¹⁰ Majd felveti a kérdést: „Ha mármost a monogámia gazdasági okokból keletkezett, el fog-e tűnni, ha ezek az okok eltűnnek?” S így válaszol: „...olyannyira nem fog eltűnni, hogy éppenséggel csakis akkor fog igazán megvalósulni. Mert a termelési eszközöknek társadalmi tulajdonná változtatásával eltűnik a bér munka, a proletariátus is, tehát az a szükségszerűség is, hogy a nők egy bizonyos... száma kénytelen magát pénzért áruba bocsátani. A prostitúció eltűnik, a monogámia pedig, ahelyett, hogy letűnnék, végre valósággá válik – a férfiak számára is.”¹¹ Álláspontját a marxizmus történetelméletnek tökéletesen megfelelő módon azzal támasztja alá, hogy a nemi ösztön legmagasabb rendű formájaként történelmileg létrejött (nem annyira a történelmi monogámia közvetlen vívmányaként, mint inkább annak ellenére) az egyéni szerelem. Minthogy pedig „a nemi szerelem természeténél fogva kizárólagos... ezért a nemi szerelemre alapított házasság természeténél fogva monogám...”¹² Biztosan meg fog szabadulni a monogám család származásának két bélyegétől: a férfiuralomtól és a felbonthatatlanságtól. A szerelem teljes megszűnése erkölcsstenné teszi a házasság fenntartását, egyéni és társadalmi szempontból egyaránt „jótéteménnyé” a válást, mégpedig lehetőleg „a válóper mocska” nélkül. „Amit tehát már manapság sejthetünk a nemi viszonyoknak a tökéletes termelés előttünk álló elsöprése után kialakuló rendjéről, az túlnyomóan negatív jellegű, jobbra arra korlátozódik, ami eltűnik majd. De mi lép a helyébe? Ez majd eldől, amikor felnőtt egy új nemzedék: olyan férfiaké, akik soha életükben nem kerültek abba a helyzetbe, hogy a nő odaadását pénzzel vagy más társadalmi hatalmi eszközökkel megvásárolják, és olyan nőké, akik soha nem kerültek sem abba a helyzetbe, hogy az igazi szerelmen kívül bármiféle más tekintetből odaadják magukat egy férfinak, sem abba, hogy a gazdasági következményektől való félelmükben visszautasítsák azt, akit szeretnek. Ha ezek az emberek itt lesznek, kutyába sem veszik majd, hogy ma mit hiszünk arról, amit tenniük kellene; ők maguk fogják saját gyakorlatukat és ehhez mérten a mindegyik egyes ember gyakorlatát illető közvéleményüket kialakítani – punktum.”¹³

Nos, ma már tudjuk, hogy ez az új nemzedék nem egyszerre nő fel; hanem fokozatosan és szórványosan. Lenin 1919-ben így jellemezte az oroszországi helyzetet és a belőle következő feladatot: „Nézzük a

nők helyzetét. Nincs a világon olyan demokrata párt, a legelőrehaladottabb polgári köztársaságban sem, amely évtizedek alatt ebben a tekintetben akár a századrészét tette volna annak, amit a mi kormányzásunknak már az első évében megtettünk. A szó szoros értelmében követ követ nem hagytunk azokból a nők egyenlőtlenségéről, a válás megszigorításáról, a válással kapcsolatos undorító formaságokról, a törvénytelen gyermekek el nem ismeréséről, az apaság megállapításáról stb. szóló aljas törvényekből, amelyeknek, a burzsoázia és a kapitalizmus szegényére, még sok maradványa található minden civilizált országban. Ezerszeresen jogunk van büszkélkedni azzal, amit ezen a téren tettünk. De *minél inkább megtisztítottuk a talajt* a régi, polgári törvények és intézmények szemetétől, annál világosabbá vált előttünk, hogy ez csak a talaj megtisztítása az építkezés számára, de még nem maga az építkezés. – A nő továbbra is *házi rabszolga*, minden felszabadító törvény ellenére, mert a *kis háztartás* elnyomja, fojtogatja, eltompítja, lealacsonyítja a nőt, odaláncolja a konyhához és a gyermekszobához, munkaerejét barbár módra terméketlen, kicsinyes, idegölő, butító, nyomasztó munkára pazarolja. A nők igazi felszabadítása, az igazi kommunizmus csak ott és akkor kezdődik, ahol és amikor megkezdődik a tömegharc (amelyet az államhatalom birtokában levő proletariátus vezet) a kis háztartás ellen, vagy helyesebben, amikor kezdetét veszi a kis háztartás tömeges átépítése nagy szocialista háztartássá.”¹⁴ – Az óriási feladattal még ma is birkózik – és még sokáig birkózni fog – minden szocialista ország. De magában e hosszú küzdelemben is formálódik, erősödik az a bizonyos Engelstől megálmódott új nemzedék, amely a kis háztartástól való megszabadulás lehetőségében és a válás jogában nem a családnélküliség „szabadságát” látja, hanem a szabad egyéniség hozzá méltó közösségteremtésének szabadságát. Mars és Engels felfogásával egybehangzóan írta Lenin 1914-ben: „...a válás szabadsága valójában nem a családi kötelek »felbomlását« jelenti, hanem azt, hogy ezek a kapcsolatok a civilizált társadalomban egyedül lehetséges és egyedül szilárd demokratikus alapokon tovább erősödnek.”¹⁵

Lenin 1915-ben Inessa Armand egy brosrúját élesen bírálta azért, mert a „szerelem nélküli banális és szennyes kispolgári-értelmiségi-paraszti házassággal” a „szabadszerelmet” állította szembe, nem pedig „a szerelemre épülő proletár polgári házasságot.”¹⁶ A mai szocialista országok a történelmi családformák megszüntetésével egyértelműen „a kis háztartás tömeges átépítésének” perspektíváját állítják szembe, valamint e perspektíva fokozatos realizálódásának bázisán a szerelemre épülő házasság és család új formáját. Az új család jogi szabályozásának, intézményesítésének kérdése (a válás szabadságának biztosításától a különféle kötelességekig) csak annyiban közösségelméleti kérdés, amennyiben a jog, joggyakorlat, politika stb. kérdése általában is az. Itt beérhetjük annak leszögezésével, hogy a szocialista társa-

dalom a szigorúan vett jogi szférát éppenséggel nem úgy igyekszik meghaladni, hogy a jogon túl a jogtalanság állapotába jusson. A jogi, politikai szféra különválasztottsága fokozatosan meg fog szűnni; ám az intézményesség alapvető szerepét fog játszani mindaddig, amíg az új, szabadon választott közösségek tartósságára – *minden* egyes tagjának érdekében – a társadalomnak vigyáznia kell. A család „magánüggé” a kommunista jövőben is csak úgy válhatik, hogy a hozzá tartozó minden egyén ügye lesz. Ama bizonyos „új nemzedék” tapasztalatai ma első-sorban a szocialista országok egyéneinek családjában, a szocialista joggyakorlatban stb. érlelődnek, s természetesen a kapitalista országok proletariátusának soraiban is, de semmiképpen sem a hippik „kommunáiban”, amelyek mint Gemeinwesenek, bizonyos szempontból még sokkal gemeinebbek, mint akár a nyílt pénz-Gemeinwesen.

Jegyzetek

(A műben szereplő lábjegyzeteket – megtartva azok eredeti, szerzői formáját – végjegyzetekként közöljük – a szerk.)

¹ Marx, Kéziratok, 67–68.

² MEM 3, 30.

³ MEM 3, 167–168.

⁴ Vö. MEM 3, 50, 73, 77 skk.

⁵ Engels, „A családtörténet 1861-től, Bachofen »Mutterrecht«-jének megjele-nésétől kelteződik.” MEM 22, 201.

⁶ Vö. pl. Umberto Ceroni, Gondolatok a család és a társadalom viszonyáról: Olasz marxista filozófusok írásaiból, Budapest, 1970, 493–552.

⁷ MEM 4, 444.

⁸ MEM 4, 361

⁹ MEM 23, 457–458.

¹⁰ MEM 21, 67.

¹¹ Uo. 70

¹² Uo. 75.

¹³ Uo. 76.

¹⁴ Lenin, A nagy kezdeményezés: Művei 29. 437.

¹⁵ Lenin, A nemzetek önrendelkezési jogáról: Összes Művei 25, 284.

¹⁶ Vö. Lenin Művei 35. 158–159. és uo. 160–163.